

Het Fochteloër- veen-hooibeestje

Tekst en foto's:
Auke Hunneman & Henk Hunneman

Het Fochteloërveen herbergt de grootste populatie veenhooibeestjes van ons land.

Terwijl je met een kijker naar de majestueuze vlucht van een arend tuurt, wordt de doodse stilte plotseling verbroken door een schelle, trompetachtige kroeh van een kraanvogel. Wanneer de zon zich vervolgens even van achter de wolken laat zien, komen ineens talloze kleine vlindertjes met een karakteristieke 'huppende' vlucht boven de weidse, monotone vlakke pijpenstrootje uit, waarna ze snel uit beeld verdwijnen, omdat een felle wind de kop opsteekt. Het bovenstaande doet op z'n minst denken aan een (ietwat aangedikt) buitenlands (reis)avontuur. Toch was dit het afgelopen jaar in het Fochteloërveen realiteit. Voor het eerst sinds eeuwen - het is zelfs de vraag of ze ooit in ons land hebben gebroed - broedden er weer kraanvogels in Nederland. Maar dit was niet de enige aangename gast die het Fochteloërveen aandeed; ook de slangenarend, een dwaalgast uit Zuid-Europa, vereerde dit unieke reservaat met een bezoek. In de schaduw hiervan werd er bovendien gewerkt aan een onderzoek naar het veenhooibeestje. Reden temeer om hier de nodige aandacht aan te schenken.

The Large Heath on the Fochteloërveen

The Large Heath (*Coenonympha tullia*) is presently the most endangered butterfly species in The Netherlands. Habitat destruction has led to the decline of the species, and the largest population now exists in the Fochteloërveen in N.E. The Netherlands. This is one of the last peat moorland areas in the country, and with *Eriophorum vaginatum* (food plant) and *Erica tetralix* (nectar plant) a suitable site for the Large Heath. Management must be carried out with care as regeneration of the peat moorland could have an adverse effect on the species. Description of the habitat in the Fochteloërveen and the ecology of the Large Heath is given in detail.

Inleiding Het veenhooibeestje (*Coenonympha tullia*) is op dit moment vermoedelijk de meest bedreigde dagvlinder van ons land. De huidige verspreiding vormt nog slechts een fractie van die aan het begin van de twintigste eeuw. Zoals bij veel soorten is ook hier de achteruitgang (zowel kwalitatief als kwantitatief) van het leefgebied één van de voornaamste oorzaken van deze achteruitgang. Maar ook bij pogingen om de leefgebieden van veenvlinders te herstellen, is maatwerk vereist. Het Fochteloërveen herbergt op dit moment de grootste populatie van het veenhooibeestje in ons land. Hier wordt tijdens het grootscheepse hoogveenherstelproject optimaal rekening gehouden met deze hoogveenbewoner. Dit artikel belicht een hier sedert 1999 door de Vlinderwerkgroep Friesland, Vlinderwerkgroep Drenthe en Staatsbosbeheer - in opdracht van Natuurmonumenten - uitgevoerd onderzoek naar het voorkomen en de ecologie van het veenhooibeestje. We zullen nu echter eerst dit voor Nederland, zelfs voor Noordwest-Europa, unieke gebied beschrijven.

Gebiedsbeschrijving Het Fochteloërveen, gelegen op de grens van Friesland en Drenthe, is één van de laatste hoogveengebieden van ons land. Hoewel het veen voorheen deel uitmaakte van een veel uitgestrekter veencomplex, het Smildeger veen, heeft het Fochteloërveen ondermeer aan de ligging in deze afgelegen streek te danken dat het gespaard bleef van ontginning (Van den Brink, 2000). Ook nu is hier, afgezien van de werkzaamheden ten behoeve van het restauratieplan, geen spoor van menselijke activiteiten te bespeuren. Het mystische gebied wordt gekenmerkt door het weidse, boomloze landschap en de indrukwekkende stilte.

Toch is ook hier in het algemeen geen sprake meer van 'levend' hoogveen. Door toedoen van de mens is het veen verdroogd en in sterke mate verrijkt, terwijl in een hoogveen van nature sprake is van vochtige, voedselarme omstandigheden. Hierdoor is de aanblik van het veen veranderd: pijpenstrootje (*Molinia caerulea*) maakt de dienst uit, terwijl voor hoogveen kenmerkende soorten als lavendelhei (*Andromeda polifolia*), zonnedaauw (*Drosera*), veenbes (*Oxycoccus*) en wollegras (*Eriophorum*) naar de achtergrond zijn verdrongen. Het menselijk ingrijpen laat zodoende nog altijd haar sporen in het landschap achter; ook het patroon van greppels en sloten, die destijds zijn gegraven om het land te ontwateren, memoreren aan de voormalige boekweitbrandcultuur.

De kern van het gebied wordt gevormd door 50 hectare 'levend' hoogveen, alsmede door vochtige en droge heide-

velden. Het veen wordt begrensd door opslag van vooral loofhout, terwijl de noordzijde van het gebied door het naaldhoutrijke Bankenbosch, nabij Veenhuizen, wordt omsloten. Dwars door het gebied loopt de Bonghaar, een in de ijs tijd gevormde rug van zand en keileem. Net als tegenwoordig, het fietspad is hier gelegen, hebben mensen in het verleden dankbaar gebruik gemaakt van deze natuurlijke verbinding. Tegenwoordig is het gebied ten behoeve van de waterhuishouding opgesplitst in een groot aantal compartimenten. Doel van deze compartimentering is om de hydrologie van de verschillende delen afzonderlijk te kunnen regelen. In de directe omgeving van het veen zijn bovendien zogenaamde bufferzones opgeworpen. Deze voormalige landbouwgronden fungeren als overgangsgebied tussen de gedraineerde landbouwgebieden en het veen, zodat wegzijging van (regen)water uit het veen wordt tegengegaan.

Ondanks het enigszins kunstmatige karakter van het veen, is de natuurwaarde ervan echter nog steeds groot, waardoor het gebied internationale bescherming geniet. Daarnaast speelt het Fochteloërveen binnen de landsgrenzen een prominente rol, als kerngebied, binnen de Ecologische Hoofdstructuur. Naast het veenhooibeestje vind je er onder de dagvlinders onder andere het heideblauwtje (*Plebeius argus*), de heivlinder (*Hipparchia semele*) en de kom-mavlinder (*Hesperia comma*). Gedurende het onderzoek werden bovendien twee nieuwe macro-nachtvlinders voor Friesland vastgesteld, namelijk de walstrospanner (*Costa-convexa polygrammata*) en *Eupithecia haworthiata*. Het gebied is bovendien rijk aan vogels en reptielen.

Leefgebied Het veenhooibeestje is een bewoner van natte heiden, moerassen en met name hoogvenen (Van Swaay

Het veenhooibeestje.

Leefwijze

Het veenhooibeestje vliegt in één generatie per jaar, waarbij de vliegtijd zich uitstrekt van midden juni tot maximaal eind augustus (Bink, 1992; Ebert, 1993; Wynhoff, 1998). In het Fochteloërveen zijn, gedurende het onderzoek, van 9 juni tot 1 augustus veenhooibeestjes waargenomen. De piek van de vliegtijd ligt echter tussen 10 juni en 20 juli (Tax, 1989). Hoewel Van Swaay et al (2001) vermelden dat de vlinders vermoedelijk zonder nectar kunnen, is in het Fochteloërveen vastgesteld dat de vlinders circa tien procent van de tijd besteden aan het drinken van nectar. Dit fourageren vindt uitsluitend plaats op de bloeiwijzen van gewone dophei (*Erica tetralix*); het verschijnen van de vlinders loopt dan ook synchroon met de bloei van gewone dophei. De vlinders zijn zeer trouw aan hun vliegplaats. Het gedrag van de vrouwtjes is hierbij redelijk passief: zij wachten tot de mannetjes hen bevruchten op plaatsen waar de ontwikkeling heeft plaatsgevonden (Bink, 1992). Dit betekent dat in het leefgebied van het veenhooibeestje de waard- en nectarplant naast elkaar moeten voorkomen. Bovendien wordt hierdoor duidelijk waarom bij het herstellen van leefgebieden uiterste zorgvuldigheid moet worden betracht. Uitsterven van het veenhooibeestje in een bepaald gebied zal immers betekenen dat de soort dit gebied zeer moeilijk weer op eigen kracht kan bereiken. Vanaf begin juli worden de eitjes afgezet, waaruit na ongeveer twee weken de juveniele rupsen tevoorschijn komen. De rupsen overwinteren tijdens het derde larvale stadium, waarna ze in maart uit hun overwinteringsplaatsen tevoorschijn komen en weer beginnen te eten (Van Swaay et al, 2001).

et al, 2001). Hierbinnen heeft het veenhooibeestje een voorkeur voor licht verrijkte plekken, zoals die met name in de randzone van hoogvenen te vinden zijn. Overigens hangt het voorgaande in belangrijke mate af van de context van waaruit we het leefgebied beschouwen. Gaan we uit van een intact hoogveensysteem, dan is het veenhooibeestje inderdaad gebonden aan de meer voedselrijke delen, maar gaan we uit van een min of meer 'afgetakeld' hoogveen, zoals het Fochteloërveen, dan bevolkt het veenhooibeestje juist de voedselarme plaatsen in het veen. Op het plantniveau is het veenhooibeestje afhankelijk van eenarig wollegras (*Eriophorum vaginatum*), hoewel er over de belangrijkste waardplant nog geen volledige duidelijkheid bestaat (Van Swaay et al, 2001). Veldwaarnemingen, onder andere in het Fochteloërveen, wijzen echter

op eenarig wollegras. Deze plant is voor de rupsen van het veenhooibeestje van cruciaal belang, omdat de horstvormige pollen naast voedsel ook de nodige bescherming bieden. Fluctuaties in de waterstand en temperatuur worden hierin namelijk gedempt (Wynhoff, 1998). Deze polvormige structuur van het eenarig wollegras komt trouwens uitsluitend tot ontwikkeling onder bepaalde groeiomstandigheden. Deze groeiomstandigheden hebben onder andere betrekking op de gemiddelde waterstand en de omvang van de fluctuaties in het waterpeil, waardoor bij het uitvoeren van hoogveenherstelprojecten, waarbij veelal vernatting wordt toegepast, zoveel mogelijk rekening moet worden gehouden met deze veenvlinder.

Achteruitgang Het verdwijnen van geschikte leefgebieden vormt de belangrijkste bedreiging voor het veenhooibeestje. Toch zijn er ook voor-

beelden bekend waarbij populaties van het veenhooibeestje zijn verdwenen tengevolge van hoogveenregeneratie. Dit lijkt tegengesteld, omdat een hoogveenbewoner immers gebaat zou moeten zijn bij herstel van zijn biotoop. Het veenhooibeestje is echter niet specifiek gebonden aan de karakteristieke hoogveenbultvegetaties, maar meer een soort van min of meer 'afgetakeld' hoogveen. Als natuur-beherende instanties vervolgens alle pogingen in het werk stellen om bestaande hoogveenvegetaties te behouden of zelfs te regenereren, hetgeen op zich een nobel streven is, dan ontstaan er mogelijk situaties die het voortbestaan van het veenhooibeestje in de weg staan. Om aan een belangrijke voorwaarde voor hoogveenherstel te voldoen, zal namelijk het waterpeil in voldoende mate opgezet moeten worden, waardoor eenarig wollegras de vegetatie waarschijnlijk zal gaan domineren. De ijle groeivorm waarin de plant onder geïnundeerde omstandigheden voorkomt, is echter niet langer geschikt voor de rupsen van het veenhooibeestje. In tegenstelling tot de horstvormige pollen bieden de ijle planten namelijk veel minder bescherming tegen de eerdergenoemde abiotische invloeden, waaraan de rupsen van het veenhooibeestje worden blootgesteld. In de literatuur wordt eveneens een achteruitgang van gewone dophei verondersteld. Het is echter maar de vraag in hoeverre gewone dophei onoverkomelijk nadeel zal ondervinden van vernatting. Gewone dophei is namelijk in staat om blijvend of langdurig hoge waterstanden te doorstaan (Weeda et al, 1999). Wel is het afwachten hoe pijpenstrootje op de nattere omstandigheden zal reageren. Mocht pijpenstrootje de dominante positie kwijtraken, dan ontstaan er weer kansen voor de karakteristieke hoogveen-soorten en daarmee zou een belangrijke basis zijn gelegd voor de realisatie van 'levend' hoogveen, hetgeen overigens een kwestie van lange adem is.

Onder andere door bovengenoemde oorzaken is het veenhooibeestje vooral de laatste jaren in Nederland in sterke mate achteruitgegaan, zodat kan worden gesteld dat de soort ernstig in haar voortbestaan wordt bedreigd (van Swaay et al, 2001). Hoewel we landelijk dus kunnen spreken van een achteruitgang, lijkt er in het Fochteloërveen juist sprake van een 'comeback' van het veenhooibeestje. Terwijl de soort in 1999 slechts 13 maal werd waargenomen, is er in 2000 en 2001 een sterke vooruitgang te signaleren met 337 respectievelijk 353 waarnemingen. Ook internationaal gezien is de situatie overigens bepaald niet rooskleurig: in slechts acht Europese landen is de stand stabiel gebleven, terwijl nergens in Europa een vooruitgang werd geconstateerd (Wynhoff, 1998).

Habitat in het Fochteloërveen

Volgens Bink (1992) is in het leefgebied van het veenhooibeestje vaak sprake van een ruige, hoge maar open vege-

Het veenhooibeestje leeft op de overgang van nat naar droog terrein.

tatie met grote, dichte pollen eenarig wollegras waartussen gewone dophei groeit. Dit komt goed overeen met de plekken in het Fochteloërveen waar de hoogste dichtheden vlinders zijn aangetroffen. Uit een door ons uitgevoerde statistische vergelijking is gebleken dat die compartimenten, waar het veenhooibeestje is waargenomen, zich onderscheiden van de overige compartimenten op basis van de volgende kenmerken. Ten eerste is er sprake van een hogere bedekking van zowel eenarig wollegras als gewone dophei, respectievelijk de (vermoedelijke) waarden nectarplant. Dit is in overeenstemming met de definitie van Bink (1992) en strookt bovendien met de geringe mobiliteit van de vlinders in combinatie met de vastgestelde energiebehoefte. Bovendien blijken pitrus (*Juncus effusus*) en pijpenstrootje juist minder voor te komen. De aanwezigheid van beide soorten duidt op een bovengemiddelde stikstofdepositie. Pijpenstrootje is, vanwege een omvangrijk wortelstelsel, tevens in staat om sterke fluctuaties in de waterstand te trotseren. Zoals eerder vermeld, is in hoogveen van nature sprake van vochtige en voedselarme omstandigheden. Verrijking en verdroging leiden er echter toe dat de karakteristieke hoogveenflora verdwijnt, waardoor deze delen op den duur ongeschikt raken als leefgebied voor het veenhooibeestje. Tenslotte zijn zowel de natte heideveenmossen als de minerotrafente veenmossen beter vertegenwoordigd in die delen van het veen waar het veenhooibeestje voorkomt. Veenmossen (*Sphagnum*) zijn voor een vitaal hoogveensysteem van cruciaal belang. Deze wortelloze plantjes leven van louter regenwater, dat ze als het ware als een spons opnemen. Op deze manier zijn ze in staat om tientallen malen hun eigen gewicht aan water op te zuigen en creëren daardoor voor zichzelf gunstige omstandigheden: een veenmospakket groeit aan de bovenkant voortdurend en neemt derhalve zijn eigen waterspiegel mee omhoog, waardoor natte, voedselarme en zure condities ontstaan (Van den Brink, 2000). Weinig plantensoorten zijn in staat om in dit hoogveenmilieu te overleven, maar de soorten die het er uithouden, zijn vaak wel karakteristieke en bijzondere soorten.

Pijpenstrootje en dopheide.

Aangepast beheer Hoewel de waterpeilverhoging ten behoeve van het restauratieplan op korte termijn dus nadelige gevolgen zou kunnen hebben voor de populatie van het veenhooibeestje in het Fochteloërveen, biedt een 'gezond' hoogveen met een geschikte randzone als leefgebied voor het veenhooibeestje in de toekomst volop perspectief. Aan de hand van de verzamelde verspreidingsgegevens weet Natuurmonumenten echter optimaal rekening te houden met het veenhooibeestje, zodat het voortbestaan van deze soort niet in het geding komt. De herstelmaatregelen worden hier namelijk gefaseerd in ruimte en tijd uitgevoerd. De aantalsontwikkeling in de afgelopen jaren duidt er in ieder geval op dat Natuurmonumenten op de goede weg is!

Geraadpleegde literatuur

- Bink, F.A. (1992)* Ecologische Atlas van de Dagvlinders van Noordwest-Europa. Schuyt & Co, Haarlem.
- Brink, H. van den (2000)* Nieuw leven voor het Fochteloërveen, Restauratieplan schept voorwaarden veengroei. *Noorderbreedte* 24(4): 7-10.
- Ebert, G. (1993)* Die Schmetterlinge Baden-Württembergs, Band 2 Tagfalter II. Verlag Eugen Ulmer, Stuttgart.
- Kuchlein, J.H. & R. de Vos (1999)* Geannoteerde naamlijst van de Nederlandse vlinders. Backhuys Publishers, Leiden.
- Meijden, R. van der (1996)* Heukels' flora van Nederland. Wolters-Noordhoff, Groningen.
- Roos, R., R. Bekker & J. 't Hart (2000)* Het milieu van de natuur. Stichting Natuur en Milieu, Utrecht.
- Spielsma, J. (1999)* Kritische waterstanden voor hoogveenherstel. *Landschap, tijdschrift voor landschapsecologie en milieukunde* 16(1): 43-45.
- Swaay, C.A.M. van & M.F. Wallis de Vries (2001)* Beschermingsplan veenvlinders 2001-2005. Ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, 's-Gravenhage.
- Tax, M.H. (1989)* Atlas van de Nederlandse dagvlinders. Vlinderstichting/Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten in Nederland, Wageningen, 's-Graveland.
- Tolman, T. & R. Lewington (1997)*, Collins Field Guide Butterflies of Britain and Europe. HarperCollinsPublishers, London, Glasgow, New York.
- Weeda, E.J., R. Westra, Ch. Westra & T. Westra (1999)* Nederlandse Oecologische Flora, Wilde planten en hun relaties 3, 302pp., IVN, VARA Omroepvereniging, VEWIN, KNNV Uitgeverij.
- Wynhoff, I. (1998)* Veenhooibeestje: verdroogd of verdronken? De Vlinderstichting, Wageningen, rapportnr. VS 98.12.